

2021 / Vol:7, Issue:40 / pp.1071-1079

Arrival Date : 27.05.2021

Published Date : 30.06.2021

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31589/JOSHAS.622>

Cite As : Turhan Tuna, S. (2021). "Hacı Bektaş Velî Ve İnsan Olmak", Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 7(40):1071-1079

HACI BEKTAŞ VELÎ VE İNSAN OLMAK¹

HACI BEKTAŞ VELÎ AND BEING HUMAN

Doç. Dr. Sibel TURHAN TUNA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Muğla/ Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-3916-5307

ÖZET

Bu çalışmada, Hacı Bektaş Veli ve "insan olmak" konusu, Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât adlı eserinden hareketle "kendisi gibi olmayan" (diğer milletler, insanlar), "kendini tanımak", "aşk", "iyi olanı emir, kötü olanı yasak bilmek", "fenâfillah" ve "gönül" kavramları ışığında ele alınmıştır. Nitel yöntemde doküman analizi tekniğiyle hazırlanan bu çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, bu kavramlar, dört kapı kırk makam olarak tasarlanıp düzenlenen eserin her bir kapısından örneklem olarak seçilmiştir. Hacı Bektaş Veli'de gönül, her kapıya açan sembol kavramdır. Kendi ve kendi gibi olanları ötekilerden ayırmayan Hacı Bektaş Veli, "insan olmak" konusundaki fikirlerini özlü sözlerle ifade etmiş, tüm insanları sevgiye, barışa, iyi olanı emir kötü olanı yasak bilmeye davet etmiştir. Sonsuz olana duyulan koşulsuz sevgi, aşk, mutasavvîfın tek gönül rehberidir. Öyle ki aşk, tasavvufa insanı insan yapan son eylemdir, şahsi tecrübebedir. Aşka düşmeyen, "İlhâhi Bir"e kavuşmayı arzulamayan insan tasavvuf yoluna girmez, kendini tanıymaz. Dolayısıyla tipki Mevlânâ'da, Yunus'ta olduğu gibi Hacı Bektaş Veli'de de "aşk", insan olma yolculüğunda insanı "İlhâhi Bir"e ulaştıran tek rehberdir. Böylece rehberi Allah aşkı olan kişi, insan olma yolculuğu sonunda ait olduğu bütünü içinde kendine ait varlık konumunu keşfeder. Çalışma sonucunda, Hacı Bektaş Veli'nin ilkin "insan olmayı" kendisinde gerçekleştirmiş kâmil insan olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, Tasavvuf, Mutasavvîf, İnsan

ABSTRACT

In this study, Hacı Bektaş Veli and the subject of "being human", referring to Hacı Bektaş Veli's work named Makâlât, "who is not like himself" (other nations, people), "knowing yourself", "love", "knowing what is good is an order, knowing what is bad" and "heart" concepts. Considering the dimensions of this study prepared with the document analysis technique in qualitative method, these concepts were selected as samples from each door of the work, which was designed and organized as four doors and forty makams. In Hacı Bektaş Veli, heart is the symbol that opens every door. Hacı Bektaş Veli, who does not distinguish himself and those like him from others, expressed his ideas about "being human" in concise words and invited all people to love, to peace, to know what is good and what is bad is forbidden. Unconditional love and love for the eternal is the only heart guide of Sufis. So much so that love is the last act that makes human beings human in Sufism, it is a personal experience. A person who does not fall in love and does not wish to attain the "Divine One" cannot go on the path of Sufism, cannot know himself. Therefore, in Hacı Bektaş Veli, 'love' is the only guide that brings people to the "Divine One" in the journey of becoming human, just like in Mevlânâ and Yunus. Thus, the person whose guide is the love of God discovers his own position of existence in the whole he belongs to at the end of his journey to become human. As a result of the study, it was seen that Hacı Bektaş Veli was a perfect person who first "became human" in himself.

Keywords: Hacı Bektaş Veli, Sufism, Sufi, Human

1. GİRİŞ: Mistik Düşünce, Tasavvuf ve İnsan

Hacı Bektaş Veli ve onun düşünce pencerelerinden "insan olmak" konusunu daha iyi idrak edebilmek için ilkin mistisizm ve tasavvuf, mutasavvîfın yaşadığı altın yüzyıl olan XIII. yüzyıl ve o dönemde Anadolu'nun siyasi-sosyal hayatını doğru anlamak gereklidir. Dinler tarihine bakıldığından neredeyse insanlık tarihi ile yaşış olan en eski dinlerden günümüze kadar, tüm dinlerin mistisizm ile ilişkilendirildiği gözlenir. *Türkçe Sözlük*'te (1988: 1030) mistisizm, "Allah'a gerçeğe akıl ve araştırma yoluyla değil de gönül yoluyla, duyguya ve sezgiyle ulaşabileceğini kabul eden felsefe ve din doktrini, gizemcilik şeklinde tanımlanır. Mistisizm, "hikmet, ışık, aşk ve yokluk" diye adlandırılan "tek hakikat bilincine varmak" şeklinde ifade edilebilir. Hemen her dinin mistiklerinde, "Allah'ı ebediyen arayış, hac ya da miraç türünden yersel ya da göksel yolculuklar, manevi yolcunun yürümek zorunda olduğu 'tarikat' ya da manevi yol" gibi çeşitli deneyimlerle karşılaşılır (Schimmel,

¹ Bu çalışmanın bir bölümü 05. 05. 2021 tarihinde Sibel TURHAN TUNA tarafından Edebiyat Fakültesi etkinlikleri kapsamında yapılan konferansta sunulmuştur. Ayrıca tarafımızca hazırlanan *Edebiyat ve Felsefe Bağlamında Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatında İnsan -13. Yüzyıl Anadolu'sunun Başlıca Mutasavvîfları Üzerine Bir Deneme* (2016) adlı eserden de yararlanılarak yeni bir konudan hareketle hazırlanmış bir çalışmadır.

2012:23). Mistisizm, “dînî hayatı kişisel ve içsel bir yaşıntı hâli” olarak kavrar (Gündoğan 2002:204,216). Mistik kavrayış, aklî idrakin üstünde yüksek bir kavrayış, yüksek idrakin baskın olduğu rûhî âleme geçiş, âdeten yeniden doğumdur (Afifi 1996: 29). Bu anlamda mistik, “ilahî bilgiler hakkında bir takım bâtinî sirlara sahip kimse” demektir (Güngör 1982: 17). Mistik düşünce, tarihî gelişimi itibarı ile birçok dinî sorunun da içinde olmuştur. Her dinin özü, tipki İslâm dini gibi, mistisizmdir (Topcu 2005:121). Bununla birlikte, bazı araştırmacılara göre İslâm dini, sonradan mistik bir din haline gelmiştir. Afifi’ye göre (1996:68) İslâm’ın kendisi mistik bir din değildir, yaratılış üzerine düşünmeye çağırılan rasyonel bir dindir, ancak, İslâm ibadet tarzları, âdet ve metotlarıyla, rûhî riyâzet programlarıyla oldukça zengin olan eski dinlerle temas kurmuştur. Bu sayede, kendi içinden tasavvuf ve tasavvuf teorileri doğarak mistik bir din haline gelmiştir.

Tasavvuf ahlâka, irade temeline dayanır. Bununla birlikte irade, kişisel eylem ve tecrübeyle güç kazanır. Kişisel tecrübeden hareketle amaç, asıl gerçeği bulmak, Allah'a ulaşmak, rûhen tatmin olmak, kurtuluşa ermektedir. Bu amaca ulaşmak için her toplum, her mistik kendi düşüncesi doğrultusunda bir takım prensipler ortaya koymuş zamanla bunlar birer ekol hâline gelmiştir: Doğuda, Hinduizm, Budizm; Batıda, Orfeos ve Plotinos'un düşünceleri, Musevî ve İsevîlerin dinî düşüncelerinde gelişen mistik temayül gibi. Örneğin “Hristiyan mistisizmi, manastır ve tarikatlar tarihi, tasavvuf tarihi kadar zengin ve muhtevalıdır” (Güngör 1982:17).

İbn Arabî'ye göre tasavvuf, “Allah’ın ahlâkı ile ahlaklanmaktadır” (Chittick 2003: 73). Tasavvuf, “Nefsinden fâni, Hakk ile bâki olmak”, “kâmil insan” olmak, “Hakk’â ermek” anımlarına da gelir (Uludağ 1995: 513). Tasavvuf, Hakk’ın hoşnutluğunu kazanmak için ve ebedî saadete ermek için nefisleri temizleme, ahlaki tasfiye, iç ve dış tenvir, sûret ve sûreti tezkiye hallerinden bahseden bir ilimdir (İz 1990: 30). “İslâm mistisizmi, sırrî bir duyuş, düşünüş ve inanış sistemi” (Banarlı 1987: 115) anımlarını taşıyan tasavvuf, mistik tecrübe, kulun Rabbi ile bağlantı kurduğu rûhî mertebedir, Allah’ta yok olmuş, fenâfillah’tır. Farklı, dil ve dinlerdeki mistikler esasında ortak bir sevgi dili ile zevk ve hal’lerini (aşkı) anlatmışlardır.

Dinin temeli, ruhsal, bir başka ifadeyle içsel yaşıntıdır. Tasavvuf da, İslâm mistisizminde içsel bir yolculuktur, ancak bu içsel yolculukta “**şâhsî tecrübe**” style baş başa olan “**insan**”, yolculuğun sonunda “**yâlnız**”lığından sıyrılacak, hiçlik/yokluk makamına ulaşacak, tasavvufa yaygın kullanılan bir ifadeyle, ‘ölmeden önce ölecektir.’ Bu durum için tasavvufa, “tezkiye-i nesf” mertebesinde, “Mutu kable ente mutu” / “Ölmeden önce ölüñüz” hadisi referans alınır. “Kâinatta, her şey *lâ* (yok) ile *illâ* (var)”dan olmuştur (Çapan 2010: 99).

Tasavvuf, “ilahî ahlakla ahlaklanmak” olup bu ahlak, onunla dolan ruhu, ölümsüz bir hayata ullaştırır. Tasavvuf, “Allah’ın seni sen’de öldürüp sendeki maddiliği yok etmesi; sana kendi sonsuzluğunda hayat verip seni kendinde ebedî kılmasıdır” (Banarlı 1987: 125).

Mistisizm, “hem ruhânî hem de felsefi düşünceyi içine alan ebedî felsefedir.” Dolayısıyla tasavvuf, İslâm dünyasında Kur’ân ve Hadis temelli (Eraydin 2011: 60) olarak ortaya çıkan, mistik - derûnî hayat etrafında oluşan ruhanî fikir ve hareketler anlamını da taşır. Tasavvufun Tarikat, Şeriat, Marifet ve Hakikat olmak üzere dört esası vardır. Tasavvufî eserlerde insan, kendi varoluşundan hareketle kendi içindeki ya da özündeki bilinmeyeni keşfe çıkar, bu keşfin sonunda yollar hep tek bir noktada kesişir: İnsan varlığının kendisinden hareketle keşfettiği hakikat ya da gerçek “Aşkın Varlık Allah”tır. Bu sayede, insan varlığının ya da bireyin Aşkın Varlık Allah karşısında, varoluşsal serüveni ‘kâmil insan’ şeklinde sonuçlanmış olur. Kâmil insan mertebesine ulaşabilmek ve bu manada nefsi terbiye edebilmek için ise bir mürşid-i kâmil’e ihtiyaç vardır.

Bu bilgilerin ışığında tasavvufun, kadim dinlerin mistik geleneğinden temellendiği gibi, esasta İslâm geleneğinden beslenmiş ve onun içinde oluşmuş, insanın kalp gözünü açarak onun ‘Bir’den ‘Bir’e, bir başka ifadeyle aslına dönen yolculuğunda ‘ferdî manevî hâl tecrübe’si’ni keşfettiği, ruhânî ve ‘insan’dan ‘insanlığa’ uzanan evrensel bir sistem olduğu söylenebilir.

1.1. XIII. Yüzyıl Anadolu’suna Genel Bir Bakış

XIII. yüzyılın hemen öncesinde ve sonrasında, Anadolu’daki siyâsi ve sosyal düzenin bozulması Haçlı seferleri, Moğol istilası, Selçuklunun yıkılışı, Anadolu Beyliklerinin kuruluş aşamaları, bunlardan kaynaklanan iç çekişmeler, yönetimsel boşluklardan doğan ekonomik sıkıntısı, olumsuz iklim koşulları- kuraklık ve sonrasında kitlik gibi çeşitli etmenler ile halk büyük bir buharan içine girmiştir ve yeni bir arayışa yönelmiştir. Anadolu’nun sarsılan siyâsi ve sosyal ortamı, insanların inançlarını koruyan ve onların direncini besleyen bir sığınak görevini üstlenen tasavvuf inancı ve tasavvuf edebiyatının gelişip yerleşmesinde çok büyük bir rol oynamıştır (Köprülü 1988: 28). Dini hareketin en önemli temsilcileri kendini Allah yoluna adamış mutasavvıflar, velîler ya da ermiş insanlardır. Bergson, kendini İlâhî güç'e adayan velîlerden şu şekilde söz eder: “Onlar arkalarından gitmek için

kimseyi zorlamıyorlar, ancak halk onları yine de takip ediyor, çünkü onların bizzat varlığı bir çağrıdır (Topcu 1999: 62). Nitekim Anadolu'da bu dönemde, Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî gibi "varlığı bizzat çağrı olan mutasavvıflar", yazdıkları eserlerle tasavvufu öğretip benimsetirken, diğer taraftan Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın Orta Asya'da temellerini atan Hoca Ahmed Yesevî'nin mirası olan dinî - tasavvufi öğreti ile Anadolu'ya gelen dervişler, bu düşünceleri halk arasında yayarak onları ilâhî aşkin huzuru ile – bu bunalımlı ortamda – rahatlatmaya huzura erdirmeye çalışmıştır.

Yukarıda kısaca ifade edilen sosyal durum ve sonuçlar, XIII. yüzyılda Anadolu'da Dinî Tasavvufi Türk Edebiyatının başlangıç dönemini oluşturmuştur. Bu yüzyıl Anadolu'sunda, "insan" unsurunu merkeze alan bir tasavvuf anlayışı hâkim olup, bu anlayışın sonradan Anadolu sahasında gelişen Tekke – Tasavvuf Edebiyatı için bir dönüm noktası teşkil ettiği belirtilebilir (Akarpınar ve Arslan 2007: 297,298). XIII. yüzyıla damgasını vuran başlıca mutasavvıflar, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî'dir. Ayrıca bu mutasavvıfların yanında, Sultan Veled, Ahmet Fakîh, Şeyyâd Hamza ve Nasreddin Hoca'nın isimleri de zikredilmektedir (Güzel 2006: 286).

İnsanın iç dünyası ile yaşadığı dönemde çok yakından bir ilişki vardır: Buna göre, içinde bulunulan çağ, siyasi, ekonomik ve sosyal yaşam anlamında tam bir çöküntü içindeyse savaş, yönetimsel boşluklar, beslenme kaynaklarındaki kıtlık, doğal felaketler gibi, insan kendisini bu kötü gidişatin içinde çaresiz hisseder. XIII. yüzyılda Anadolu'nun ölümsüz mutasavvıfları, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî, yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal krizini derinden yaşamış insanlardır. Onlar eserlerinde bu devri ve insanların nakşetmiş, sosyal akışı değiştiren bir amaç uğruna gönüller fethetmişlerdir. Örneğin, kuraklığa bizzat yaşamış bir insanın eserlerinde 'nimet'ten bahsedilmesi, bununla ilgili ahlâkî - dinî sonuçlar çıkarılan menkibeler kaleme alınması ve zulmü, savaşı, yakından görmüş bir insanın evrensel barıştan sevgiden söz etmesi dünyayı değiştirmek adınamdır. İnsan merkezli yaşam önerisi dönemin en önemli ihtiyacıdır. Sosyal yaşamın kötü şartları, yeni bir başlangıç dönüştürmesi mutasavvıflar sayesinde gerçekleşir. Yerel ve merkezi otoritenin bitisi, insanlığın dağılışı, onlar sayesinde yine insan üzerinden çözüme ulaştırılır.

2. HACI BEKTAŞ VELÎ VE İNSAN OLMAK

Hacı Bektaş Velî ile ilgili yaşadığı dönem ve çevreden yazılı bir kaynak bugüne ulaşmadığından onu daha çok ikinci dereceden kaynaklardan hareketle gerçekler ile menkibelerin iç içe geçtiği menkibevi kimliğinde incelemek mümkündür (Artun 2006: 217; Fıglalı 2006: 135). Manzum ve mensur velayetnamelerde, Hacı Bektaş Velî'nin yetişmesi ve gençliği ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Kaynaklara göre Hacı Bektaş Velî, Nişabur doğumlu Hoca Ahmed Yesevî'nin öğrencisi ve halifesi Lokman Perende'nin yanında eğitimiine başlar, orada yetişir, olgunluk çağına gelince icâzettâmesini alıp irşad görevi ile Anadolu'ya gönderilir (Güzel 2006: 292).

Selçuklu devletinin kuruluş yeri olan Horasan, siyasi, iktisadi olduğu kadar dini bakımdan da önemli bir rol üstlenmiştir. Horasan, eski Yunan ilim ve felsefesine tanık olan Basra, Kûfe, Bağdat Abbâsi sahasından, aynı zamanda Vahdet-i Vûcût telakkileri içeren Hindistan sahasından fikir ve düşünce akımlarının merkezidir. Diğer taraftan, İslam düşünürleri Horasan'da bu iki düşünce sahasının fikirlerini, kendi dünya görüşlerini örf ve adetleriyle harmanlayarak İslam tasavvufunu oluşturmuşlardır. Mansur Ata, Süleyman Hâkim Ata, Lokman Perende, Said Ata gibi yüzlerce Yesevî dervîşi, mürşitlerinden aldıkları manevî feyzî yarmak için Anadolu'ya gelirler. Horasan Erenleri veya Alperenler denilen bu Yesevî dervîşleri bir yandan Türk ordularıyla fetihlere katılırken bir yandan da manevî fetihleri başlatırlar. Bu dervîşlerin biri de Hacı Bektaş Velî dir (Ceylan 2010: 37). Hacı Bektaş Velî, Anadolu'da gelişen Dinî-Tasavvufi Türk Edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir. Türkistan'da Ahmet Yesevî ile başlayan tasavvuf hareketi, Anadolu'da Mevlânâ, Hacı Bektaş Velî ve Yunus Emre gibi mutasavvıflarla devam etmiştir. A. Güzel'e göre, Hacı Bektaş Velî, özellikle *Makâlât* adlı eserinde, Şii – batınî bir kişilikte olmayıp tersine, İslâm şeriatına bağlı bir mutasavvîf olduğunu göstermektedir (Güzel 2006: 308). Eserlerinden hareketle Hacı Bektaş Velî'nin Sûnnî bir şeyh olduğu yönünde bir kanaat söz konusudur (Kara 1995: 282). Hacı Bektaş Velî, Anadolu'dan Balkanlara kadar, gönül merkezleri olan tekkelere kurduğu, Anadolu'nun Türkleşmesi için çalıştığı, insanların birlik ve dirlik içinde "gönül dostu" olmaları için gayret ettiği bilinir. O, İslâm dininin gereklerini dönemin Türkçesiyle söyler. Türk geleneklerini Anadolu'ya yerleştirir, Türk İslâm sentezini simgeleştirir (Güzel 2002: 42, 65).

Hacı Bektaş Velî, Anadolu'da Heterodoks Türk Sûfîliğinin temel taşı olup din sosyolojisi kavramıyla önemli bir "kült" konusudur. Modern tarihçi Hacı Bektaş Velî'yi iki yönden ele alınmak zorundadır: Tarihte yaşamış Heterodoks (*syncréétique*) bir sûfi olan Hacı Bektaş Velî ve bugün Alevî-Bektaşî kesiminin inançlarında yaşayan menkabevî (mitolojik) Hacı Bektaş Velî. Bunlardan ilki, tarihsel gerçekliğin (XIII. yüzyılda Hacı

Bektaş Velî bir Türkmen şeyhidir ve aynı zamanda kendine bağlı Bektaşlu oymağının mürşigididir) ikincisi ise inanç gerçekliğinin konusuna dâhil olmaktadır (Ocak 2011: 172).

Hacı Bektaş Velî'nin Yesevî Ocağının ölçülü imanına sadık kalarak hayat yolunu, rehberi ve mürşidi bildiği Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye uzanan zühd ve takva kalıpları içinde sınırlayabilmiş insanlardan biri olduğunu bugün eldeki eserlerinden hareketle söylemek mümkündür. Nitekim Hacı Bektaş Velî, Türk kültürü ve İslam inanışını ayrılmaz bir biçimde kaynaştırtıp ortaya yepen bir anlayış getirmiştir “Türkmen Sünneti”nin öncülerinden olmuştur (Fiğlalı 2006: 135).

Hacı Bektaş Velî'ye ait olduğu bilinen ve onun görüş ve düşüncelerini açıkça ortaya koyan eserler, *Kitabu'l-Fevâid*, *Makâlât*, *Serh-i Besmele*, *Şathîyye* şeklindedir. “*Fatihâ Sûresi Tefsiri*,” “*Makâlât-ı Gaybiyye*” ve “*Kelimât-ı Aynîyye*,” “*Hurde - Name*” gibi bazı eserlerin Hacı Bektaş Velî'ye ait olduğu söz edilse de henüz bunların ona aidiyeti ortaya konulmuş değildir (Fiğlalı 2006: 133).

Nitel yöntemde doküman analizi tekniğiyle hazırlanan bu çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, *Makâlât* (Güzel 2002) adlı eserden hareketle Hacı Bektaş Velî ve “**insan olmak**” konusunda “**öz**” olarak şunları ifade etmek mümkündür:

Makâlât, felsefi birtakım izahlar yerine bütünüyle geniş halk kitlelerinin kolayca anlayabilecekleri, öğrenebilecekleri ve uygulayabilecekleri bir biçimde kaleme alınmış ve İslam tasavvufunun temel bazı meselelerini bir Türk sufisinin yorumuyla ortaya koyan tasavvuf el kitabı veya tarikat klavuzudur (Fiğlalı 2006: 135). Türk düşünce hayatının oluşumu ve Anadolu'nun manevî yapılanmasında etkisi olan Hacı Bektaş Velî'nin şahsiyeti, Kur'an ve sünnetten alınan ilkeler doğrultusunda teşekkür etmiştir. Hacı Bektaş Velî, *Makâlât* adlı eserinde insanlar arası dostluk ve barış, sevmeyi, sevilmemeyi, hoşgörüyü, ilmen yükselmeyi, milletini yükseltmeyi amaçlamıştır. *Makâlât*, Ahmet Yesevî'nin *Fâkr-nâme*'siyle hemen hemen aynı olduğundan *Fâkr-nâme*'nin bir şerhi gibidir. Aslı Arapça olan *Makâlât*, dört kapı, kırk makam esasına dayanır, mensur ve manzum birçok nüshası bulunur. Dört kapı (seriat, tarikat, ma'rifet, hakikat), kırk makam anlayışı, Türk mutasavvıflarının kabul ve takip ettikleri bir sülük anlayışı olup Yunus Emre de eserlerinde bu sülük usulüne yer vermiştir (Güzel 2002: 147).

Din, yaratılışın bir sonucu olup insana ait bir değerdir. Esasında tüm dinler insanı sevgiye, kardeşliğe, iyiliğe davet eder. Nitekim tasavvuf düşüncesinde insan, “**kendisi gibi olmayan**” bilinçlerle birlik olmalıdır, çünkü Allah, Âlemlerin Rabbidir. Bu bilinçler, başka milletler ve dinlerden insanları da kapsamalıdır. *Makâlât*'ta, “**dördüncü kapı**” olan “**Hakikat**”te bulunan on makamdan ikincisindeki tasavvufi düşünce; “Yetmiş iki milleti aynı gözle görüp onları ayıplamamak” şeklindedir. Bu konudaki düşüncelerini, Hacı Bektaş Velî şu şekilde misralara döker:

“İkinci kavl hakikatdan budur hem
Ki hiçbir millete bakmayasın kem
Kamusun bir nazarda gözleyesin
Yolunu saklayuban izleyesin” (Güzel 2002: 316).

Kendisi gibi olmayan, Hacı Bektaş'ın tasavvuf dilinde aynı zamanda yabancı değil, bir dosttur, yakınıdır, bu sebeple diğer milletten insanlar da gönül gözüyle görülmeli, kınanıp ayıplanmamalıdır. Kendisi gibi olmayan, kendisinde varlığımızı daha iyi anlayacağımız kimsedir. Kendisi gibi olmayan, aynı meşrepten, aynı inançtan, boydan, soydan olmayan herkestir. XIII. Yüzyıl Anadolu'sunda yaşayan gayri Müslümanların hoş tutulması söz konusudur. Dervişlerin de bunu telkin etmesi hem halkın hem de yöneticilere etki eder. Anadolu'da o dönemde bir arada, farklılıklarla birlikte yaşama aynı zamanda medeniyetin de inşası anlamını taşımaktadır.

Toplum içinde insanın varlığını koruyan, onu birbirine bağlayan yüksek idealler, fedâkârlık ve ferâgat gibi önemli evrensel değerler mevcuttur (Eraydin 2011: 22). Tasavvufi görüşün merkezindeki insan, “**insan sevgisi**” ve “**hoşgörü**” gibi evrensel değerlerin ağırlıkta bulunduğu dünya – kâinat - hakikat ekseninde varoluşunu sürdürür. Nitekim Hacı Bektaş Velî de, yaşadığı yüzyılın sosyal ve siyasi tüm olumsuz koşullarına rağmen, İslâm dini esaslarına bağlı kalarak bu anlayışı en iyi taşıyan ve yansıtın mutasavvıflardan birisidir.

Makâlât'daki “**üçüncü kapı**” olan “**Marifet**”te bulunan on makamdan onuncusu tasavvufi düşünce anlamında “**kendini tanımak**”tır. Hacı Bektaş Velî, mensur *Makâlât*'ta “nefsini bilen Allah'ı da bilir” der ve şöyle devam eder: “...Tanrı'yı bilmek isteyen insan önce kendini bilmeli, tanımalıdır. Allah, insanı bütün yaratıklardan daha güzel ve mükemmel (kavimlerin en güzeli/ ahsen-i takvîm; yaratılmışların en şerefli/ eşref-i mahlukât)

olarak yaratmıştır. Nitekim insan, bütün kâinattan üstün, kâinata hükmedici olarak yaratılmıştır. Allah insana, kendini tanımayı ve sevmeyi ihsan etmiştir” (Güzel 2002: 139). Vahdet-i Vücût görüşünde kendini tanımak nazariyesi şu şekilde izah edilir: “İnsanı ruh, kendi cismine âşıktır. Çünkü insanı cisim insanı ruhun sıfatlarının görüntüleridir. Ruh kendi cismini, kendi cisminde isimlerini, sıfatlarını görür. Bu yüzden Cenab-ı Hakk’ı bilmek için kendini tanı denilmiştir. Kendini tanıyan ve âlemin ruhu olan ancak bu nurdur. Tek tek varlıklar onun görüntüleridir (Kam 2015: 85)”.

Yesevî’nin *Fâkr-nâme* adlı eserinde “nefis terbiyesini bilen insan” ile Hacı Bektaş Veli’nin çok sık kullandığı Marifet kapısının onuncu makamı olan “**kendini tanımak**” arasında benzerlikler vardır. Yesevî ve Hacı Bektaş Veli, Türkistan’da başlayan aynı tasavvuf geleneğinin temsilcileridir. Nitekim geleneklerin Anadolu’da da aynılarıyla devam ettirilmesi, her ikisinin de maneviyatta mûrşîd - mürit ilişkisinde olduklarını gösterir (Güzel 1992, 2002, 2006).

“Men arefe nefsehu fekad arefe rabbahu” hadisi, Hacı Bektaş Veli’de oldukça sık kullanılır. Bu söyle, kendi nefsini bilen, idrak eden insanın Allah’ın zatını da idrak edebileceği anlatılır. Vahdet-i Vücût görüşü içinde ele alınan bu söz, *Makâlât*’ta önce kişinin Allah’ın bildirdiklerine inanıp şükretmesini daha sonra da kendisini tanımı gerektiği anlamını taşır (Güzel 2002: 138). Güzel’in bu sözlerini, tersinden de okuyup yorumlamak mümkündür: İnsan, hem ruhsal hem bedensel anlamda bir bütündür, diğer canlılardan aklı ve bilinci ile ayrılır. Bu özelliklerin farkında olmak için insan, önce varlığına dönüp kendini tanımı, diğer varlıklardan farkını bilmesi gereklidir. Bu biliş, onu tam ve mükemmel yapan aslı varlığı yani Allah’ı bilme mertebesine taşıyacaktır. Nitekim insanı yaratan da aslina yani özüne geri döndürecek olan da Allah’tır. Hacı Bektaş Veli’de, kanımızca bu bilişi arzulamakta, önce insan olmayı, insan olmanın farkındalığını ilahi lisanın bildirdiklerinden hareketle tam da merkeze almaktadır. İnsan nefse sahip bir varlıktır. Bu sebeple kendini tanıyan insan, aynı zamanda nefis şeytanını da yok edecektir. Kendini egosyla değil de Yaradan’dan ötürü seven, nefis zincirini kıran insan, “ben”den biz’e geçip “**insan olma**”yı idrak edendir. Aksi durumda, Çalap Taâlâ bilinemez. Nitekim aşağıdaki mensur *Makâlât*’tan alıntılanan ifadeler bu cümledendir:

“Zirâ, kim biregü Rahmân ile şeytanı seçildiğini bilmeyince hem kendiyü dahi bilmez ve bir kimesne kendüzin bilmeyince Çalap Taâlâ’yi dahi bilmez (Güzel 2002: 138).

Hacı Bektaş Veli, kâinat dâhil her şeyi insanda arayan, Hakk’ı kendi özünde, “**kendi özünü**” “**Hakk**”ta bulan dünya görüşüne sahip bir mutasavviftir. Nitekim aşağıdaki mîsrâları buna örnektir.

“Araya ilmile bula özinde

Serâ’dan Arşa deðin kendüzinde” (Güzel 2002: 141)

Tüm bunlar kâmil insan olma yolunda “kendini tanımak” ile gerçekleşir.

Makâlât’daki “**ikinci kapı**” olan “**Tarîkat**”ta bulunan on makamdan onucusu arasında tasavvufî düşünce anlamında “Aşk” bulunur.

Aşk, Bektaş Veli’de Allah ve insan görüşünü tamamlayan önemli bir makamdır. Ona göre, Allah’a ulaşmanın yolu “**aşk**”tan geçer. Diğer taraftan, bu yol zahmetli ve çetindir, bunun için nefis zincirini kırmak, dünyevi sevgiden hareketle asıl aşka ulaşmak gerektir. “**Nefis**”, doğru yolu arayan inanan için bir tuzaktır, güçlü ‘irade’ insan için bir sınavdır. Tasavvufta benliğin terbiyesi için itaat, nefsin zaptı ve Allah’'a nâib olmanın altı çizilir. İnanan insanın, mal mülk, mevki ve rütbe ihtirası, onu Allah’tan uzaklaştırır. İhtiraslar, insanı başkalarının kapısına yüz sürme alışkanlığı kazandırır. Bu duruma düşen insanlar gerçek secdenin, ilahi aşkin zevkine erişemezler (Eraydin 2011: 23). İslâm mistisizminin belirli kural ve kaidelerine uymayı seçerek “**asıl aşk**”a (**İlahî aşk**) kavuşmayı özleyen “**özgür insan**”in belli bir olgunluğa erişebilmesi için çeşitli bireysel eylemlerle insan olma serüvenini sürdürmesi, bu yolda nefsini çok iyi bilmesi, kendi ‘ben’ini tanımı ve terbiye etmesi gerekmektedir.

Makâlât’ta Allah, daha çok Vahdet-i Vücût görüşü içinde ele alınmıştır (Güzel 2002: 71). “**İlahî aşk**” yoluna giren insanın kendi benini inşa etmedeki en temel amacı, Vahdet-i Vücût, yaratışındaki sonsuzluğa kavuþmak, Hakk’ı ermektedir. Aşağıdaki beyitlerin başlıca konusu da “**Allah aşkı**” olup mutasavvif, bu aşkin, insanın “**insan olma**” yolculuðundaki en önemli adımı olduğunu vurgulamaktadır:

“Onincisi nedür bil gör i dil –dâr

Gerek kim ‘iþka cân ide giriftâr” (Güzel 2002: 127)

“Yolında pak ola yana kül ola
Beher kapuda işkila kul ola” (Güzel 2002: 297)

“Kamu işkdan durur bu cümle cümbiş
Anunçün işk önünde bitdi her iş”

“Kamu iş işk ile varur ilerü
Gönüller işk ile olur aru” (Güzel 2002: 322).

Makâlât'daki “**birinci kapı**” olan “**Şeriat**”ta bulunan on makamdan onuncusu “iyiyi emir bilip kötüyü yasak etmek” şeklinde verilir. Eserin ilgili bölümünde (Güzel 2002: 112) “iyiyi emret, kötüden men'eyle.” (Yazır 2014: 456; Lokman/17) Ayeti delil gösterilerek, iyi olanın tercih edilmesi öğretlenmiştir. *Makâlât*'ta bu durumu anlatan beyitlerden birisini şu şekilde vermek mümkündür:

Şifa'dur küll-i Kur'an okıyana
Buni terk eyleyenler od'a yana (Güzel 2002: 310).

Dizelerde, yasak olanı, kötüyü tercih edip iyi-şifali olanı yani Kur'an'ı terk edenlerin ateşe yanacağı vurgulanmaktadır. Hacı Bektaş Veli, bu dizeleri de yine Kur'an'dan şu Ayetle desteklemektedir: (Güzel 2002: 310)

“Ve nünezzilü mine'l – kur'ani ma-huve şifa'ün ve rahmetün li'l – mü'minine” “Biz, de Kur'an'dan yavaş yavaş azar azar öylesini indiririz ki o, bir şifa bir rahmettir. Zalimlerin ise ancak zararını arttırmır (Yazır 2014: 335; İsa/82).

Hacı Bektaş Veli'ye göre İslâm dininin esaslarına, Şeriat'a bağlılığı tam olmayan insan, Tarikat, Marifet, Hakikat mertebelerine de ulaşamamış olur. Şeriat, insan olma ya da başka bir ifadeyle kâmil insan olma yolunda birinci kapıdır. Bu kapının da son makamı, iyiyi emir bilip kötüden kaçmak olup Bektaş Veli insana “**iyi**” olanı öğretler. “**İyi**”, insanın kibirden, nefisten uzak tevazu sahibi olması gerektiğini bildirir. Kanımızca Bektaş Veli, *Makâlât*'ta aynı zamanda erdemli insanın özelliklerini duygularıyla misralara taşımaktadır. Nitekim aşağıdaki misraları bu cümledendir:

Tevâzu kıl, gider kibri, hevâyı
Ki yarın dimeyesin âh u vâyı (Güzel 2002: 310).

Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*'ta kimin içinde kibir, hased, cimrilik, düşmanlık, tama, giybet, kahkaha ve maskaralık gibi şeytan fiilleri bir başka ifadeyle “**kötü**” varsa onların ibadet ve amellerinin boşça gideceğini vurgular. *Makâlât*'ta daha çok insanın iyi olımı seçip kötüden, şeytani fiil ve edimlerden kaçınması üzerinde durulur. İnsan, güzel ahlaklı olmalı, kötü arzu ve hasetlerden kurtulmalı, kendini iyi, güzel ahlaka sahip olma yönünde geliştirmelidir.

Sözün külli garaz, işün hiralık
Huyun gülmek durur hem masharalık
Tama'dur kibrile hem kahkahadur
Cehennem bunlara yahşı bahadur
Söz açılsa garazlardan dilün cust
Namaza gelicek her cünbüşün sust (Güzel 2002: 86).

Hem manzum hem de mensur *Makâlât*'ta, Hacı Bektaş Veli'nin her kapı ve makamları, dört katlı bir yapının her bir katı ve merdivenleri gibi, bir birbirini tamamlar ölçüde Kur'an ve hadis temelli ele aldığı görülmektedir. Bu yöntem tek bir amacı vardır: İnsanın “**insan olma**” yolunda yol almasına rehberlik etmek. Tıpkı Yunus Emre gibi, Hacı Bektaş Veli'de de bu kapıların ve makamların anahtarı gönlündedir. Öyle ki, *Makâlât*'ın özünde, her kapı gönle açılmaktadır. Dünyayı, varlıklarını, “**gönül gözü**”yle gören Hacı Bektaş Veli'nin insan olma yolunda son hedefi yokluğa – “**fenâfillah**”a gidiştir, kâmil insan mertebesine ulaşma umiididir. Birinci

kattan yani Şeriât kapısından yeniden dördüncü kapı olan Hakikât'a ulaşlığında onuncu makam'daki tasavvufu düşünce, "Çalap Tanrı'ya ulaşmak – fenâfillah" ile karşılaşılır:

"Hakk'a irmek durur bu iy dil ârâm

Bu arada kılur gönüller ârâm" (Güzel 2002: 317)

Tasavvuf, özünde tefekkür barındırır. Tasavvufun akla ve bilgiye dayalı yapısına rağmen, pratikteki temel hedefi gönüldür. Mutasavvıflara göre, dünya hayatı bir iç-dış, madde –mânâ, beyin – gönül mücadeledir. İnsan, duyguları ve sezgileri ile görünen gerçeği yeniden anlamlandırmaktır (Ceylan 2010: 39). Sûfi – şairler, 'gönül ve dini', tasavvuf öğretisinde buluştururlar. Bu öğretinin temelini "Hakk'a irmek durur bu iy dil ârâm/Bu arada kılur gönüller ârâm" mîrasında da olduğu gibi vecd halindeki keşif ya da başka bir ifadeyle nihayete erme yolunda metafizik eylem oluşturur. Mutasavvıflar, mistik tecrübeyi, gönlü akla üstün tutup tercih ederler. Tasavvuf, hakikat alanına içsel anlamda değinmiş olup "derûnî teslimiyet"i konu alır. Tasavvuf, akıldan çok aşkı, nedenden çok anlAMI, bilgiden çok hayreti tercih ederken 'gönle ve bireysel yaştanıya' seslenir (Gürsoy 2006: 53,71). İnsanın Allah'ı bilmesi ancak gönül gözüyle olur ve Allah aşkına düşen insanın en önemli durağı gönüldür. "**Gönül**", insanın varoluşunun yansığı aynasıdır. Öyle ki, bu aynaya "**insan olma**" yolunda mücadele eden bireyin tüm yaşamı yansır. İslâm mistisizminin öğretileriyle yetişmiş, gönül gözüyle bakmayı öğrenmiş kimse, aynasında Allah'ı, bir başka ifadeyle Allah'ın yarattıklarında Allah'ı bulur. Hacı Bektaş Velî, aşağıdaki dizelerinde gönlü adeta yücelter:

"Gönül ol kuşa benzer iy dil ü cân

Bulunmaz zerre pervâzında noksan

Gönül müfti durur hoş manâ söyle

Ne fetva kim virür dil anı söyle" (Güzel 2002: 131).

"Ki Hakk kıldı bu gönüli ulu şâr

Ne kim istersenüz gönüldé hep var" (Güzel 2002: 317).

Çalışmanın boyutları bağlamında sadece bir kısmının örneklenebildiği *Makâlât*'ta insan, dört kapı kırk makam üzerinden ele alınmaktadır. Hacı Bektaş Velî *Makâlât*'ta, vahye dayalı ilahî mesajları kendi varlığı üzerinde tefekkür eder, kâmil insan olma hedefiyle ifadelere döker. Hacı Bektaş'ın hedefi, insanı, insan-ı kâmil çizgisine çekmek ve kulluğun tadını tattırmaktır. Bu dört kapıdan geçmesini bilenler, eliyle, diliyle ve beliyle hata işleyemezler. Çünkü bu dört kapı, elin, dilin ve belin terbiyesi içindir. Bu terbiyeyi almış bir insan, Müslüman toplumunun arif bir müminî haline gelir (Aydın 1997: 41). Hacı Bektaş'a ait olan eserler incelendiğinde, insan yetiştirmeye konusunda birbirini tamamlayan çeşitli alanlardan söz etmek mümkündür. Bir tanesi "bireyin ilahi emir ve yasakları içselleştirip bunları günlük hayatına uygulaması ve bu yolla kendine, topluma faydalı ve ahlaklı bir kişi haline gelmesinin hedeflendiği içsel eğitim boyutudur" (Aktürk ve Tuğrul 2014: 212). Hal böyle olunca, Hacı Bektaş Velî, yaşadığı dönemin zorlu şartlarında bir yandan insan olma nefisleri eğitir, bir yandan da insan varlığının kendine has içsel yaştıları doğrultusunda İslâm dininin gereklerini bireysel bir tecrübe dönüştürür. Onun gözünde insan aklı, duyguları gönle iletmeye yarayan bir vasita olur. Böylelikle bu sûfi insan, sanatın ilham gücünü de kullanarak aklın süzgecinden geçmiş duygular yordamıyla tek bir doğru için (Mutlak Varlık Allah için) sayısız gönüller fetheder.

3. SONUÇ

Bu çalışmada, Hacı Bektaş Velî ve "**insan olmak**" konusu, Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât* adlı eserinden hareketle "kendisi gibi olmayan" (diğer milletler, insanlar), "kendini tanımak", "aşk", "iyi olanı emir, kötü olanı yasak bilmek", "fenâfillah" ve "gönül" kavramları ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, bu kavramlar, dört kapı kırk makam olarak tasarlanıp düzenlenen eserin her bir kapısından örneklem olarak seçilmiştir. Hacı Bektaş Velî'de gönül, her kapayı açan sembol kavramıdır. Kendi ve kendi gibi olanları ötekilerden ayırmayan Hacı Bektaş Velî, "**insan olmak**" konusundaki fikirlerini özlü sözlerle ifade etmiş, tüm insanları sevgiye, barışa, iyi olanı emir kötü olanı yasak bilmeye davet etmiştir. Sonsuz olana duyulan koşulsuz sevgi, aşk, mutasavvîfin tek gönül rehberidir. Öyle ki aşk, tasavvufa insanı insan yapan son eylemdir, şahsî tecrübemdir. Aşka düşmeyen, "İlâhi Bir"e kavuşmayı arzulamayan insan tasavvuf yoluna giremez, kendini tanıymaz. Dolayısıyla tipki Mevlânâ'da, Yunus'ta olduğu gibi Hacı Bektaş Velî'de de 'aşk',

insan olma yolculuğunda insanı “İllâhi Bir”e ulaştıran tek rehberdir. Böylece rehberi Allah aşkı olan kişi, insan olma yolculuğu sonunda ait olduğu bütününe içinde kendine ait varlık konumunu keşfeder.

XIII. yüzyıl Anadolu’sunda yaşama dönük kaygılarla dinî – mistik bir ortama adeta ‘sığınan’ insan ve o insanları Allah yolunda bir olmaya, iri olmaya, diri olmaya gönülden çağırın, insan olmanın özü onda kısaca GÖNÜL den “kendini tanımak” olarak tecelli eden ata yurdundan ana yurda Türklerin epi-genetik kodlarını bünyesinde taşıyan ve ünү asırları aşmiş büyük Türk mutasavvifi ve İslam velisi Hacı Bektaş Velî, “**insan olma**”yı kendisinde gerçekleştirmiş kâmil insandır.

Bu bilgilerden hareketle, Hacı Bektaş Velî, fildişi kulesinde değil, İslâm terbiyesiyle yetişmiş bir Türkmen sûfisi olarak yaşadığı dönemde, halkın içinde, hem ahirete hem günlük yaşama dönük eylemleriyle yolculuğunu tamamlamış, insan “sevgî”sinin, hoşgörünün sembolü olmuştur. Bireysel ve içsel yaşamında anlam bulduğu tek şey ise, asıl ‘*Ben*’in gizli olduğu “*gönül*”dür; amacı ise, tipki Mevlânâ, Yunus gibi, bu büyük keşfi asırları aşan sesiyle tüm insanlara duyurmaktır.

KAYNAKLAR

- Afifi, E. A. (1996). Tasavvuf, İslâm’dâ Manevi Devrim. Çeviri: H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün. Risale Yayıncıları, İstanbul.
- Akarpinar , R. B. ve Arslan M. (2007). “Tekke – Tasavvuf Edebiyatı”. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Editör: Öcal Oğuz vd. Genişletilmiş 5. Baskı, Grafiker Yayıncıları, Ankara.
- Aktürk, H. ve Tuğrul, T. (2014). “Alevi Bektaşı Kaynaklarında İnsan Yetiştirme Modeli” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2014 (72): 211-225.
- Artun, E. (2006). Dinî – Tasavvufi Halk Edebiyatı, Kitabevi Yayıncıları, İstanbul.
- Aydın, M. (1997). “Hacı Bektaş-ı Veli’de Dinî Boyut” Milli Bütünlüğümüz ve Hacı Bektaşı Veli, Hazırlayanlar: Ethem Ruhi Fıglalı ve Mehmet Aydın. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayıncıları, Ankara, 27-42.
- Banarlı, N. S. (1987). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi –I. MEB Yayıncıları, İstanbul.
- Ceylan, Ö. (2010). Böyle Buyurdu Sûfi, Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları, Kapı Yayıncıları, İstanbul.
- Chittick, W. (2003). Tasavvuf (Kısa Bir Giriş), Çeviri: Turan Koç. İz Yayıncıları, İstanbul.
- Çapan, P. (2010). “Nazan Bekiroğlu’nun ‘Lâ Sonsuzluk Hecesi’ Adlı Romanında Âşık ve Maşuk Üzerine”. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5 (3) Summer 2010.
- Eraydın, S. (2011). Tasavvuf ve Tarikatlar, (9. Baskı). Marmara Ü. İslâhiyat Fakültesi Yayıncıları, İstanbul.
- Fıglalı, E. R. (2006). Türkiye’de Alevilik Bektaşılık, İzmir İslâhiyat Vakfı Yayıncıları, İzmir.
- Gündoğan, A. O. (2002). “Din ve Dogmatizm”, Ethem Ruhi Fıglalı'ya Armağan, Yayına Hazırlayan: Ali Osman Gündoğan, Vadi Yayıncıları, Ankara.
- Güngör, E. (1982). İslâm Tasavvufunun Meseleleri, Ötüken Yayıncıları, İstanbul.
- Gürsoy, K. (2006). Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı? Etkileşim Yayıncıları, İstanbul.
- Güzel, A. (1992). “Ahmet Yesevi’nin Fakr-nâmesi ile Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makâlât’ı Arasındaki Benzerlikler”, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara.
- Güzel, A. (2002). Hacı Bektaş Veli ve Makâlât, (Genişletilmiş 2) Baskı. Akçağ Yayıncıları, Ankara.
- Güzel, A. (2006). Dini – Tasavvufi Türk Edebiyatı, (3. Baskı) Akçağ Yayıncıları, Ankara.
- İz, M. (1990). Tasavvuf, Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatler, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Yaylacık Matbaası, İstanbul.
- Kam, F. (2015).Vahdet-i Vücûd, Kapı Yayıncıları, İstanbul.
- Kara, M. (1995). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, (3. Baskı) Dergâh Yayıncıları, İstanbul.
- Köprülü, F. (1988). Osmanlı Devletinin Kuruluşu, (3.Baskı) TTK Yayıncıları, Ankara.

- Köprülü, F. (1993). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Baş., Yayıncıları, Ankara.
- Ocak, A. Y. (2011). Türk Sufiliğine Bakışlar, (12. Baskı) İletişim Yayıncıları, İstanbul.
- Schimmel, A. (2012). İslâm'ın Mistik Boyutları, (3. Basım) Çeviri: Ergun Kocabiyık. Kabalcı Yayıncıları, İstanbul.
- Topçu, N. (1999). Varolmak, "İstirabın Manası", Yayına hazırlayanlar: Ezel Erverdi, İsmail Kara, Dergâh Yayıncıları, İstanbul.
- Topçu, N. (2005). İslâm ve İnsan, Mevlânâ ve Tasavvuf, (4. Baskı) Dergah Yayıncıları, İstanbul.
- Tuna, T. S. (2016). Edebiyat ve Felsefe Bağlamında Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatında İnsan -13. Yüzyıl Anadolu'sunun Başlıca Mutasavvıfları Üzerine Bir Deneme, Çizgi Yayınevi, Konya.
- Türkçe Sözlük (1988). Yeni Baskı. 2 Cilt. TTK Basımevi, Ankara.
- Uludağ, S. (1995). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayıncıları, İstanbul.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi 2014. Hak Dini Kur'an Dili Meâli. (3. Baskı) (Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç) Akçağ Yayıncıları, Ankara.